

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИ
ТУС ЧЕРНИҢ БЮДЖЕТТИГ НИИТИ БИЛИГНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ
ЧЫРГАКЫ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ

ШМК-нын хуралында көргөн Протокол № _____ <u>Самт</u> /Сат З.Э/ «29» 08 2023ч	Директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы чөпшээрэн. <u>О.М. Донгак</u> /Донгак О.М./ «29» 08 2023 г.	Школа директорунун дугаар дугаары биле бадьшаан. <u>Самт</u> /Сат З.Э/ «01» 09 2023 г.
---	--	--

10-гу класстың

тыва чогаал эртемниниң

ажылчын программазы.

(ФКӨС, долу ортумак школа)

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Ооржак Онермаа Кара-ооловна

2023-2024 өөредилге чылы

Чыргакы-2023 ч

Тайылбыр бижик

10-гу класска тыва чогаалга чижек ажылчын программаны Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының НШХИ-нің сүмелээни «Тыва чогаал» эртемниң ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына (Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак тургускан. 2012), «Федералдыг ажылчын программа» (2023ч.) Ооржак Л.Х., 10 класстың «Тыва чогаал. 10 класс». (авторлары: Е.Т.Чамзырын, А.Х.Херел., 2022ч) номунга дүүштүр тургускан.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Торээн чогаал» эртемниң шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралына болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программаны тургузарына үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазасы:**

– 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);

– 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

– Федералдыг Куруненин Өөредилге стандарты (2021 чылдын май 31-де үнген 287 дугаар Россия Федерациязының Чырыдышкын Яамызының «Кол ниити ооредилгенин ФКӨС-ун бадылаарынын дугайында» деп 287 дугаар дужаалы);

– Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)

– «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-1, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны ооредиринин сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал созулгелинин тургузуун, уран-чеченин, оон дылынын онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдын теориязынын эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, ооё бижиттинген тоогузун чыып;
- чечен чогаалдын онзагайын уран чуулдун оске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш оске-даа чоннарнын литературазында тыва чогаалдарнын идея-тематиказы-биле хооннеш уткалыг чогаалдарны деннеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-буру медээ-сумелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын ооредир.

Сайзырадыр:

- уругларнын амыдыралче бот-тускайлан медеделдиг коружун хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгереёгей, утказынга дууштур шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мозу-будужу чаагай, эптиг-чоптуг;
- кижилерге, торээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт тоогузун унелеп билер;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалында камгалап билер кижини кижизидер.

Эртемнин ооредилге планында туружу

Чыргакы ортумак школанын 2023-2024 ооредилге чылынын ооредилге планын езугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөдир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 1 шак, чылда 34 шак.

Эртемнин ужур-утказы

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шингээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шингээдир.

10-гу класска «Төрөөн (тыва) чогаал эртемниниң ужур-уткалыг кезээ»

Кирилде. Тыва литература ХХ вектиң эгезинде. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкини. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.

«**Кижиги - ниитилел - күрүне**» Салчак Калбакхорекевич Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.К. Токаның автобиографтыг трилогиязы. «Араттың сөзү». Бирги ном. Эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөрөдилге эгелээн».

«**Кижиги-ниитилел-куруне**» Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.С. Сарыг-оолдуң автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралын уран чечен көргүскени. Бирги номдан эгелер: «Кижиги чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус». Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожасуурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш». Шүлүглел «Алдын-кыс».

«**Литература теорониязы**» Литературлуг угланышкыннар: тыва литературада социалисттик реализм, реализм.

«**Кижиги-ниитилел-куруне**» Сергей Бакизович Пюрбүнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өннүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында».

«**Кижиги-бойдус-депшилге**» Олег Карламович Саган-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Дөспөстөр».

«**Кижиги-ниитилел-куруне**» Бадра Ужуней оглу Иргиттиң (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».

«**Кижиги-бойдус-депшилге**» Салчак Өдөкеевич Тамбаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Көгөрим», «Ыраажы кыс».

«**Орус литература тыва дылда**» Тыва чогаалчыларның очулгазында

А.С.Пушкин.Шүлүктөр:«Тураскаал»,«Сибирьже»,«Хоругдаттырган кижиге». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б. Пюрбю).

Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов.

Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Булуттар» (очул. М.Б. Кенин-Лопсанны), «Төрөөн чурт» (очул. С.А. Сарыг-оолдуу).

«**Кижиге-бойдус-депшилге**» С.С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.С.С.

Сюрюн-оолдуңлириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук».

«**Кижиге-ниитилел-куруне**» С.С. Сюрюн-оол «Тывалаар кускун»(роман). Монгуш Борахович Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».

«**Литература теориязы**» Роман.Тыва литератураныңсайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыгы:философчу, төөгүлүг, фантастиктиг,социал-психологтуг, шүлүктөөн роман.

«**Кижиге - ниитилел - күрүне**» М.Б.Кенин-Лопсан «Буян-Бадыргы» (роман).

«**Кижиге - бойдус- депшилге**» Юрий Шойдакович Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижиге хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары»,

«Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».

«**Литература теориязы**» Тыва литературалуг критиканың сайзыралы.Тыва литературалуг критика, төрүттүнгени. Тыва литератураның биргишинчилекчилери: Д.С. Куулар,М.А. Хадаханэ, А.К. Калзан болгашөскелер-даа. Тыва литературалуг критиканың амгы үеде байдалы.

«**Делегей болгашдаштыкы литература тыва дылда**»

Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай»(очул. А. Делгер-оолдуу).

«**Россия чоннарының литературазытыва дылда**»

Т.Г. Шевченко. Шүлүк «Дүш», «Чагыг». С.П. Щипачев Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтин Тываже кээп чорааны.

Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов. Шүлүк «Төрөөн дыл» («Мээң Дагестаным»деп номдан).

Алтай поэзия. Ниити медээ. ВладимирОйинчинович Адаров. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарыңга салдары. Шүлүк «Көшкүн чон».

Шор литература. Ниити медээ.Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). Шүлүк «Ырлап тур мен». Хакас литература. М.Н. Чебодаев. Чечен чугаа «Крепин».

Катаптаашкын. Туннел кичээл

Эртемни ооренген соонда туннелдер:

Ооредилгенин **бот-тускайлан туннелдери** оореникчинин узел-бодалын боду тодарадып, боду сайзырадып, боду углап билиринче тооредиринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медеделдиги-биле угаап билиринче, хой чоннарнын аразынче хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган болур.

Предметтиг туннелдер кижинин ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: тыва дыл эртемнинин спецификазын медедел билипалырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап ооредиринче, эстетиктиг корушту хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг туннелдер оореникчилерге тыва дыл эртемнинин оске эртемнернин теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир огоредиринче, ооредиринин

бот-тускайлан, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билирин) регулятивтиг (бот-тускайлан угланыышкынныг), чаа билиг алырынын аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Эртем талазы-биле тодаргай түннелдер

10 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва дылдың функционалдыг стильдерин ылгап билир, сөзүглелдерниң стиль болгаш жанрын тодарадыр;

– бердинген сөзүглелдин стилин өскерттир;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде стиль талазы-биле частырыгларны тыпкаш, эдер;

– аңгы-аңгы стильдерге болгаш жанрларга хамааржыр сөзүглелдер чогаадыр;

– лингвистиктиг словарьлар, энциклопедиялар болгаш справочниктерни ажыглаар;

– «дыл» болгаш «чугаа» деп билиглерни ылгап билир;

– бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын грамматиктиг, коммуникативтиг болгаш этиктиг нормаларга дүүштүр үнелээр;

– литературлуг тыва дылдың лексиктиг, грамматиктиг, шын бижиириниң болгаш адаарының нормаларын сагыыр;

– чугааның янзы-бүрү байдалдарына тыва литературлуг дылдың нормаларын шын ажыглаар;

– тыва дылдың литературлуг болгаш диалект хевирлерин аңгылаар;

– сөзүглелдерде тыва дылдың диалект хевирлерин болгаш кара чугаа сөстөрүн сайгарар, оларны литературлуг дылдың сөстөри-биле солуур;

– сөзүглелде медээниң шынга дүгжүрүн аңгы-аңгы бижимел барымдааларга (номнар, массалыг информация чепсектери, Интернет) даянып, тодарадыр.

Доозукчу өөренип алыр аргалыг:

– албан-херек харылзажылгазының үезинде диалог/полилог чорудар, чугаалажылга үезинде чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын эскерип, тайылбырлап билир;

– оратор мергежилениң үндезиннерин билир;

– шинчилел ажылын чорудуп, оң түннелдерин аас болгаш бижимел чугаа дузазы-биле дамчыдар;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелдин бижик демдектеринде частырыгларын эдер;

– дыл интерференциязының (бир дылдың өске дылга чедирип турар салдарын) чылдагааннарын сайгарар;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде бижик демдектериниң частырыын эдер;

– сөзүглелдерде медээни эде тургузарының аргаларын билир, номчаан сөзүглелдеринден тезис, конспект, аннотация, реферат, презентация хевирлерин тургузар;

– дыл болгаш стиль нормаларын сагывышаан, сөзүглелдерни тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче шын очулдуруп билир.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Уези	
			План ёзугаар	Херек кырында
1	Тыва литература ХХ вектин эгезинде. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкини. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1	6.09	
2	Салчак Калбакхорекович Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.К. Токаның автобиографтыг трилогиязы «Араттың сөзү». Бирги ном. Эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар».	1	13.09	
3	Салчак Калбакхорекович Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.К. Токаның автобиографтыг трилогиязы «Араттың сөзү». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».	1	20.09	
4	Степан Агбанович Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.С. Сарыг-оолдун автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдун тоожузу» Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралын уран чечен көргүскени. Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».	1	27.09	
5	С.С. Сарыг-оолдун автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдун тоожузу» Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожасуурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш». Шүлүглел «Алдын-кыс».	1	4.10	
6	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалисттиг реализм, реализм. Хыналда ажыл (тест-биле ажыл)	1	11.10	
7	Сергей Бакизович Пюрбүнүн амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1	18.10	
8	Олег Карламович Саган-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Дөспестер».	1	25.10	
9	Олег Карламович Саган-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Дөспестер».	1	8.11	
10	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».	1	15.11	
11	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».	1	22.11	
12	Салчак Өдекеевич Тамбаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	29.11	

	Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».			
13	Салчак Өдөкеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».	1	6.12	
14	Константин Чанзанович Тоюннун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».	1	13.12	
15	Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С.Пушкин.Шүлүктөр:«Тураскаал»,«Сибирьже»,«Хоругдаттырган кижии». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б. Пюрбю).	1	20.12	
16	Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов. Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Булуттар» (очул. М.Б. Кенин-Лопсанны), «Төрээн чурт» (очул. С.А. Сарыг-оолдуу).	1	27.12	
17	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.С.С. Сюрюн-оолдунлириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук».	1	10.01	
18	С.С. Сюрюн-оол «Тывалаар кускун» (роман).	1	17.01	
19	С.С. Сюрюн-оол «Тывалаар кускун» (роман).	1	24.01	
20	Монгуш Борахович Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».	1	31.01	
21	Монгуш Борахович Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Роман «Чүгүрүк Сарала». Чогаадыг «Тыванын араттарынын дайынга дузаламчызы.	1	7.02	
22	Роман.Тыва литератураныңсайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг,социал-психологтуг, шүлүктээн роман.	1	14.02	
23	М.Б. Кенин-Лопсан «Буян-Бадыргы» (роман).	1	21.02	
24	Юрий Шойдакович Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижии хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары»,«Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».	1	28.02	
25	Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.Тыва литературлуг критика, төрүттүнгени. Тывалитератураның биргишинчилекчилери: Д.С. Куулар,М.А. Хадаханэ, А.К. Калзан болгашөскелердаа.Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.	1	6.03	

26	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оолдуу).	1	13.03	
27	Т.Г. Шевченко. Шүлүк «Дүш», «Чагыг».	1	20.03	
28	С.П. Щипачев Шүлүктер «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1	3.04	
29	Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтиң Тываже кээп чорааны.	1	10.04	
30	Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов. Шүлүк «Төрөөн дыл» («Мээң Дагестаным») деп номдан).	1	17.04	
31	Алтай поэзия. Ниити медээ. Владимир Ойинчинович Адаров. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарыңга салдары. Шүлүк «Көшкүн чон».	1	24.04	
32	Шор литература. Ниити медээ. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). Шүлүк «Ырлап тур мен». Хакас литература. М.Н. Чебодаев. Чечен чугаа «Крепин».	1	8.05	
33	Катаптаашкын	1	15.05	
34	<i>Хыналда ажыл</i>	1	22.05	